

התורה והארץ

הרב יהודה שביב

”צדק ושלוש נשקו.
אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף
גם ה' יתן הטוב, וארצנו תתן יבולה.”

פתיחה

שתי מתנות הן. האחת: ארץ, קרקע. והאחרת: בת שמים שהורדה ארצה וניתנה לבני ישראל. בסדר ההתהוות קדמה שניה לראשונה ”שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן: תורה...” (פסחים נד ע”א). אך בסדר נתינתן ארץ קדמה, שהיא כבר ניתנה לאבות האומה. ”ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר: לזרעך נתתי את הארץ הזאת”

(בראשית, טו, יח).

”עד שלא נכנסו לה למפרע ירשו, דא”ר הונא בשם רבי שמואל בר נחמן: לזרעך אתן אין כתיב כאן אלא ”לזרעך נתתי” – כבר נתתי” (ירושלמי, חלה פ”ב ה”א)¹.

שהיא, הארץ, מצע ובסיס ארצי לקיום תורה ומצוותיה, שאין תורה שלימה ואין מצוות מתקיימות אלא בארץ ישראל² כפי שיבואר בע”ה. להלן יעשה נסיון לגעת בנקודות מפגש והקבלה שבין התורה לארץ ישראל. כיוון שעניניה

1. וראה דברי רבי יעקב עמדין בסידורו לברכה השניה של ברה”מ, ובין דבריו ”...לכאורה אין הסדר מכון, שהרי כיבוש הארץ מאוחר אפילו לנתינת התורה והיה לו להזכירו בסוף. אבל נחלת הארץ קדמה בבחינת התכלית... והעניין מבואר בהקדמתנו (הכוונה הקדמה לסידור הנקראת ”סולם בית אל”) כי נחלת הארץ היא תנאי בקבלת אלהותו ית’... יש לומר עוד שקדמה נחלת הארץ קדימה זמנית גם כן, כי ארץ ישראל מוחזקת היא לאבותינו מעת שהבטיח הקב”ה לאברהם אבינו עליו השלום, במתנת הארץ.”

2. ובוה יש אולי להסביר טעם השמטת הרמב”ם מצות ישיבת ארץ ישראל בכלל מניין מצות עשה. וראה בספר ”נתיבות ישראל” לרצ”י קוק זצ”ל עמ’ 117, ולרב הנזיר ר”ד כהן זצ”ל בחוברת התנוצצות אורו של משיח עמ’ טד”ו. שחלו ההשמטה בהיות מצות א”י מצוה כוללת. אלא שבכך לא סגי שהרי כמה מצוות כוללות מנה הרמב”ם כגון מצות אמונה מצות אהבה מצות יראה. זאת, כי כפי שהשריש בשרשיו ימנו גם המצוות הכוללות אם יש בהן איזה יחוד מעשי הניתן לקיום. מהאי טעמא היה עליו גם למנות מצות ארץ ישראל. אלא שמצות א”י היא נתון מוקדם, עובר לכל המצוות. הוא הכלי, הוא הבסיס שקדם ועל כן לא ימנה בכללן. מצות אמונה ראשונה היא למצוות, ומצות א”י קודמת להן. ויש עוד להאריך בזה ואכ”מ.

אלא שהתחדשות פרי האדמה היא המעוררת את תחושת ההתחדשות במצות ארץ ישראל. שהרי "העבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים" (חידושי התת"ס, סוכה לו ע"א). ובכל שנה ושנה עת מתחדשת יציאת הפירות, מעלה האדם מישראל ראשית ביכורי אדמתו לבית המקדש ושם נזכר הוא ומזכיר כי מצות ישיבת ארץ ישראל מתקיימת על ידו.

ב. ארץ חדשה

כאמת קדושתה של ארץ ישראל אינה קפואה ועומדת, אלא מתרבה והולכת ומתחדשת מידי שנה בשנה. ומכאן להתחדשות המתמדת של הזיקה והאהבה לארץ "לעורר את האהבה הישנה וחיבת ארץ הקודש, להיות בוערת כרשפי אש מקרב איש ולב עמוק כאילו היום ממש נתן ה' רוחו עלינו רוח נדיבה... הולך ועולה כמידת קודש העליון המאיר לארץ הקודש המתחדש ומתרבה תמיד".

אגרת הקודש לאדמו"ר רש"י מלאדי, פ"ב

וביתר הרתבה משמיע את הדברים הרי"מ חרל"פ

"כן ארץ ישראל צריכה לגלות תמיד דברים חדשים ואורות נפלאים ורוממים, שכן מצד פנימיותה של הארץ היא מתחדשת תמיד, ובכל רגע ורגע היא ארץ חדשה שלא היתה עדיין, וההבדל שבין שעה לשעה הוא ממש כהבדל שבין ארץ ישראל לחורל, וכאילו בשעה הקודמת לא היו עדיין בא"י לעומת התחדשותה של הארץ בשעה זו. ועתידה א"י שתתגלה בכחינת אין סוף ותתעלה תמיד בעליות אחר עליות, במושגים יותר גדולים ויותר עליונים... ולכן מלבד שיש בא"י שלש כחינות: נחלה ירושה וישיבה, ישנה בחינה שגדולה מהן, היא כחינת הביאה לארץ, "כי תבואו אל הארץ" שבכל רגע ורגע נכנסים ובאים לארץ חדשה שלא היו בה מעולם".

"ממעייני הישועה" עמ' רפ"ב

התחדשות זו מנביעה שמחה, וזו נדרשת ממקימי מצות ישוב הארץ

"... למה שאמרו ז"ל "כל מקום שנאמר והיה לשון שמחה". וכתב רמב"ן במנין תרי"ג: מצות ישיבת ארץ ישראל, כל עת ורגע שהאדם בארץ ישראל הוא מקיים מצוה זו. וידוע שעיקר שכר המצוה על השמחה גדולה בה, כדכתיב: "תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה". אם כן צריך היושב בארץ ישראל להיות שמח תדיר במצוה התדירה באהבתו אותה..."

ספר חרדים לרבי אלעזר אזקרי

מצוות התלויות בארץ, פרק ב'

אכן משהביא ביכורים וקרא מקרא ביכורים, מתקיים בו "ושמחת בכל הטוב אשר נתן ה' אלהיך ולביתך".

כי תבוא, כו, יא

ושמחה זו השפעתה הולכת על כל עבודת ה' של האדם מישראל. כשהוא נמצא בארץ ישראל.

כך הבהירו בספר הזוה"ק

"כתוב אחד אומר: "עבדו את ה' בשמחה" וכתוב אחד אומר: "עבדו את ה' ביראה וגילו

התרופה למכת עמלק שבנפש – תחושת ההתחדשות.
ומכאן "בכל יום יהיו בעיניך כחדשים", לגבי תורה ולגבי הארץ.

ד. דיבת הארץ

הדרך לארץ ישראל היא הדרך לתורה. הכך לאורך כל הדרך? דומה כי היו שסברו כי מחוזה החפץ – התורה והארץ – צוררים הם זה לזה ואינם יכולים לדור ככפיפה אחת.

פרשת חטא המרגלים, היא מהפרשיות הסחומות שבמקרא. סתומה השליחות: למה באה ומה טיבה? ביוזמתו של מי באה? של הקב"ה? של משה? או שמא של ישראל?

סחום החטא, במה חטאו? ועל מה נענשו? ואם אכן כה חמור החטא כחומר העונש, כיצד זה נכשלו אנשים צדיקים וחכמים ידועים לשכטיהם?

העולה מן המקראות ומן המדרשות כי הוציאו דיבת הארץ רעה, וכי חטאו כחוסר אמונה ביכולת הכיבוש וההחזקה של ארץ זו⁹. מה ראו אלו ראשי ישראל לחטוא חטא זה? הסביר הרבי ר' מנדל מרימנוב "שאמרו אין אדם יכול לעסוק בתורה כשהוא טרוד בעמל הארץ".

"לא ניתנה תורה לידרוש אלא לאוכלי המן" (מכילתא בשלה, י"ז) לאותם שהם חופשים מדאגות פרנסה וקיום של יחיד וציבור¹⁰, והנה בארץ ישראל יתם המן ויהיו נאלצים להוציא לחם מן הארץ, לחרוש בשעת חרישה ולזרוע בשעת זריעה, לנהוג מנהג דרך ארץ ותורה מה תהא עליה? נמצא, דווקא מתוך שחכמים היו ומנהיגים רוחניים היו חשו לעתידה של תורה. והיא שסמאה עיניהם מראות נכוחה והיא שהביאתם להוציא דיבת הארץ והיא שהביאתם למרוד בה' ולגרם בכיה להם ולדורות.

בימים שהם ימי ביכורי ענבים, יכלו להזין עיניהם בהתחדשותה של ארץ ישראל, בקדושה הקורנת מן הארץ שעיני ה' אלהיך בה, בעבודת ה' שהיא עבודת הארץ הזאת. אלא מתוך שלא האמינו לא ראו הארץ כארץ אמונה, ולא זכו לשכון עליה.

ולקח הוא לדורות

"כתיב בפרשת ציצית לתקן חטא המרגלים "ולא תתורו" פירש רש"י: ליכא ועינא ב' מרגלים, והיה חטא, שהגם שעשרה נשיאים עיני העדה אמרו כן, היה ראוי לבני ישראל שלא לתור אחריהם. והוא ללמד לכלל ישראל, שהגם שיהיה נביאי שקר או מנהיגים

8. והן זהו הלקח עליו מעמידה המשנה במסכת ר"ה (פ"ג מ"ח) "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל" וכי ידיו של משה עושות מלחמה, או שוכרות מלחמה? אלא לומר לך, כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה ומעבדים את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברין ואם לאו היו נופלים".

9. ועל עיקרי הדברים עמדנו במקור"א, ראה המאמר "ארץ אמונה" בילקוט "ארץ נחלה".

10. אם כי ראוי לשים על לב שדווקא תופשי התורה היותר גדולים משה ואהרן, עוסקים בלא הרף בצרכי ציבור. שר"ר מעין הדברים בשיחתו של הרב הנזיר זצ"ל משמו של מרן הרב קוק זצ"ל "התורה קיבלו במדבר, לא מן הישוב ולא ניתנה תורה... אלא לאוכלי מן, וזו עצת המרגלים שמאסו בארץ חמדה והשמים בניהם, הרי שם במדבר קרובים לרוחניות, "ראתה שפחה בים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי" ולמה לעסוק בחרישה וזריעה, הרי בזה ביטול תלמוד תורה, כך היו טענות דור דעה דור המדע" (מורשה ר' עמ' 103).

אם תקום עלי מלחמה בואת אני בוטח.

אחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש; שבתִי בבית ה' כל ימי חיי, לחזות כנעם ה' ולבקר בהיכלו".

תהלים כז

דומה כי שיעורם של דברים כך הוא. דוד כמכריז, איני ירא ממרעים, אף לא ממחנה אף לא ממלחמה – ברור כי אנצח במאבק. אלא שדא עקא, אותן מלחמות אינן מאפשרות לי לישב בבית ה' ולחזות בנועמו כאשר עם לבכי. אפשר אף זה היה חשובנם העלום של מרגלים. אכן ארץ זבת חלב ודבש, אפס כי עז העם היושב בה וכיבוש הארץ אי אפשר לו בלא מלחמה ממושכת מתישה ועקובה מדם, וכל אותו זמן תורה מה תהא עליה? אכן אין לך כלי מחזיק ברכת תורה יותר מן השלום. לא בכדי מסתיימים ששה סדרי משנה במאמרו של רבי שמעון בן חלפתא. "לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר: ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום".

לאמר לאחר שנתן ה' עוז לעמו ואין עוז אלא תורה, ראוי שיברך את עמו בשלום, שהוא, השלום, כלי הראוי להחזיק ולשמר ברכה זו. ואף הרמב"ם לימדנו בסוף משנה התורה אשר לו "לא נתאו החכמים והנביאים ימות המשיח, לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בעכו"ם ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח, אלא שכדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה. ולא יהיה להם נוגש ומבטל... ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות... ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד..."

הלכות מלכים י"ב ד-ה

נמצא, שלום ושלוח, תנאי לעמל תורה. מלחמות ותחרות מפריעות ומשבשות¹². עולה איפוא כי יסורים המתלווים לכיבושה של ארץ ישראל וישובה הם גורמים מפריעים לעיון בתורה וחכמתה, ועשוי אוהב תורה להיות שרוי בדילמה – תורה או אי"י?¹³

ז. אין תורה כתורת ארץ ישראל

כל האומר אין לו אלא תורה ואינו זקוק לארץ ישראל, אף תורה אין לו. שאין תורה אלא זו היוצאת מציון ואין דבר ה' אלא זה העולה מירושלים. ולא לבד בגין גורם מסייע כגון זו שאמרו "אזירא דארץ ישראל מתכים" (בבא בתרא, קנח ע"ב) אלא שנתנית תורה ועיון בה ותידוש בה

12. וכך אומר רבי מנחם המאירי בהקדמת ל"בית הבחירה" "וכבר ידעת על הסיבות המונעות שלמות מן האדם שהם רבות. ומן הגדולות שבהם – סרדת המלחמות. כל שכן בהצטרף עימה ההימשך אחר צרכי הגוף יותר מדאי ובקשת המותרות..."

13. התלבטות והכרעה בעניין זה מציינו אצל רבותינו ז"ל. "מעשה בר' אלעזר בן שמעון רבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבין אצל רבי יהודה בן בתירא ללמוד תורה והגיעו לצידון וזכרו את ארץ ישראל, וקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקדעו בגדיהם וקראו המקרא הזה "וירשתם אותה וישבתם בה ושמתם לעשות את כל החוקים" – חזרו ובאו להם למקומם. אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה" (ספרי, ראה, פ') – אף שמותר לצאת לחו"ל על מנת ללמוד תורה. אך מי שרואה מעלת אי"ל עניין תורה ומצוותיה הוא לא יזדקק להיתר זה וישוב למקומו בא"י לקיים מצוות ישיבת הארץ ששקולה כנגד כל המצוות.

ולא לזקני העם אלא לכולם כשהם איש אחד ולב אחד – תורה ניתנה לכלל ישראל.
 "שאי אפשר לישראל לקבל התורה שהיא אחת, רק כאשר הם גם כן אחד לגמרי. כי כל דבר אחדות לא יאות כי אם לאשר הוא אחד" מהר"ל, דרוש על התורה.
 זהו שאמור בכתוב
 "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב.
 ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם, יחד שבטי ישראל".

דברים, לג, ד"ה

אלא שמתן תורה אינו אירוע חד פעמי. לעולם דברי תורה כחדשים כאילו היום ניתנו. ומכאן הצורך באחדות האומה כדי לזכות שוב ושוב לאותה הארה בראשיתית של מתן תורה. היכן עשויים הם ישראל להתאחד? היכן מקבל כלל ישראל צביונו הסגולי?

ט. גוי אחד בארץ

מענה לכך נרמז בכתובים ומפורש יותר בדברי חכמים.
 "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ".

שמ"ב, ז

"...ודאי בארץ הם גוי אחד... אבל לא אקרון אחד אלא בארץ"

וזהו, אמור צב ע"ב

ובהגהות מהר"ח שם – "אינם נקראים אחד אלא בארץ ישראל".
 וכך השמיע ר"מ חגיז בספרו "שפת-אמת"

"כל מעלת ישראל היא תלויה בארץ ההיא, כמו שנאמר: "גוי אחד בארץ" להורות: כשישראל על אדמתן או דווקא נקראו גוי אחד".

ובנוסח אחר

"ואין נקראין גוי אחד אלא עמה".

מהר"ר אלעזר אזקרי, ספר חרדים, מ"ע התלויות בארץ פ"ב

כי מהות סגולית מיוחדת הקרויה "כלל ישראל" אינה אלא בארץ ישראל.

"לפי שבני ארץ ישראל הם אשר נקראים קהל, וה' קראם כל הקהל ואפילו היו עשרה אחדים, ואין חוששים למי שזולתם בחוצה לארץ".¹⁴

רמב"ם פיה"מ בכורות פ"ד ג

עפ"י יסוד זה הסביר המהר"ל קביעת הערכות – כל ישראל ערבין זה בזה – רק לאחר שעברו הירדן.

"עפ"י דברי מהר"ל מפראג זצ"ל בביאור טעם, שלא נתערבו ישראל זה לזה רק אחר שעברו את הירדן, וביאר מהר"ל זצ"ל דא"י מיוחדת לישראל והיא עושה את כל ישראל השוכנים עליה כאיש אחד, על כן כשבאו לא"י נעשו ערבים"¹⁵.

14. וזה עפ"י קביעת הגמ' בהוריות ג' ע"א "אמר רב אסי: ובהוראה הלך אחר רוב יושבי ארץ ישראל, שנאמר "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו מלבוא חמת עד נחל מצרים"... מכדי כתיב וכל ישראל עמו, קהל גדול עד נחל מצרים למה ליי שמע מינה: הני הוא דאיקרי קהל אבל הנך לא איקרי קהל".

15. מצוטט מתוך שו"ת אבני נזר, יו"ד ככו. בדיון לגבי מעמדו של מומר. נראה מה שכונה על זה הרמ"ד

כרוכים באו הדברים.

לכלל ישראל ניתנה תורה, אך ישראל כחטיבה אחת בעולם נוצרו ע"י התורה "ואין אומתנו אומה אלא בתורתיה" (רס"ג, אמונות ודעות). לכלל ישראל ניתנה ארץ ישראל¹⁶. אך אין מושג של כלל ישראל אלא בארץ ישראל.

עם ישראל כשהוא מאוחד זוכה לתורה. כל כלל העולם כולו על אחת כמה וכמה. אפשר זהו שחזה ישעיה הנביא לאחרית הימים

"והיה באחרית הימים,
נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות
ונהרו אליו כל הגוים¹⁷.
והלכו עמים רבים, ואמרו: לכו ונעלה אל הר ה', אל בית אלהי יעקב. ויורנו מדרכיו ונלכה בארחתיו.
כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".

ישעיה, כ, ב"ד

י. בין תורת ארץ ישראל לתורת חו"ל

על פי זה ניתן לעמוד על ההפרש שבין תורת א"י לבין זו שבחו"ל. כבר בדברי חו"ל מצינו הבחנה בין אופי לימוד כאן לבין אופיו ואופיים של הלומדים שם – "א"ר אושעיה: מאי דכתיב "ואקח לי שני מקלות לאחד קראתי נועם ולאחד קראתי חובלים". נועם – אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שמנעימין זה לזה בהלכה. חובלים – אלו ת"ח שבבבל שמחבלים זה לזה בהלכה".

סנהדרין כד ע"א

עוד נעמוד בע"ה ביתר עיון על הבחנה זאת. עתה די לנו בשימת לב לכך שמקל תורה של א"י קרוי נועם לשון יחיד. ומקל תורה של חו"ל – חובלים – לשון רבים. ובזה הרמו להפרש יסודי "כל מה שהוא שגור ביחס של תורת חוץ לארץ במוכן פרטי, עולה הוא בערך תורת ארץ ישראל למוכן הכללי. תורת חו"ל עוסקת בתיקון הנפש הפרטית, בדאגתה לחומריותה ורוחניותה, לזיכוכה והתעלותה בחיי שעה וחיי עולם. אבל רק בתור נפש פרטית. לא כן תורת ארץ ישראל, היא דואגת תמיד בעד הכלל, בעד כללות נשמת האומה כולה" אורות התורה למרן הרא"ה" קוק עמ' עה.

"הבדל עצום בין תורת א"י לתורת חו"ל. בארץ ישראל... הרוח הכללי השופע בנועם

16. אפשר לכן גם קשורה הערתו של ראב"ע, בפירושו לויקרא כג, י "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם כי תבאו אל הארץ אשר אני נתן לכם וקצרתם את קצירה..." פירש ראב"ע "ועם דבר אל בני ישראל – שיתחברו, ואחר כן ואמרת אלהם" כשהאמירה היא "כי תבאו אל הארץ..." עליהם להתחבר קודם, ואחר לקלוט צו זה.

17. ולעומת זאת בחזונו של מיכה (פ"ד) "ונהרו עליו עמים".

ורבי יוחנן אמר: אפילו מש"ס לש"ס".

מהו זה שאין לו שלום, מבהיר רש"י: "שאינן הוראה מדבר מקרא, שהמשנה מפרשת סתימת התורה" היוצא מהלכה למקרא מאבד את דרך ההלכה הסלולה, שהדברים במקרא סתומים, ואי אפשר להבהירם בלא משנה. כיוצא בזה ביתס שבין משנה לתלמוד "שאינן הוראה נכונה בדבר משנה" על דרך זה יש להבין התוספת של מרא דתלמוד ירושלמי – רבי יוחנן – שאף הפורש לתלמוד בבלי מאבד נתיב ההוראה, שעמוקים הדברים שם וסתומים ואי אפשר לו לאדם להפיק מהם הוראות ברורות שאף תלמודם של בניי בכל עצמם ספק הוא בידם. זה עניינו של חושך המחשיך ומסתיר ומעלים דברים, לעומת הארה המתירה ספיקות. אכן ליוצא מתלמוד ירושלמי לתלמוד בבלי אין שלום, שעובר הוא מנועם לחובלים¹⁸.

ומכאן לת"ח שבבבל. הגדרת ת"ח כבכל כתובלים, אף היא אינה מובנת. הן אישיותם המוסרית המופלאה של המוני ת"ח בבבל, נשקפת לנו מתוך התלמוד והמדרשים. והיא מסולסת במידות נאות, ובהליכות יושר ובהקפדה רבה על מעשים מתוקנים. הם שכך סלסלו בעצמם, יהפכו לחובלים בעוסקם בתורה בבית המדרש? אין זאת אלא שממהותה של תורה בבבל, תורת חו"ל, להיות נלמדת בשיטת "חובלים". ופשר העניין עולה מתוך דברי רבי יצחק.

"והנה מנורת זהב... ושנים זתים עליה.

ויאמר אלה שני בני היצהר" (זכריה ד').

"יצהר – אמר רבי יצחק: אלו תלמידי חכמים שבארץ ישראל שנוחין זה לזה בהלכה כשמן זית.

ושנים זתים עליה – אלו ת"ח שבבבל שמרורין זה לזה בהלכה כזית".

סנהדרין, כ"ד ע"א.

מה בין יצהר לזתים? יצהר – השמן המשמש לאור ולחום. זתים – מקום כינוס שמן. דחוק וכנוס הוא השמן בתוך קליפות הזית וכדי להפיקו יש לחבל ולכתת ולייסר. תלמידי חכמים שבארץ ישראל דבריהם מאירים. לעומת זאת תורת בבל גנוזה היא ועלומה והרבה יש להעמיק, אף לחבל, כדי להאיר ולהנהיר.

הוא אשר קונן המקונן ב"איכה" – "במתשכים הושיבני כמתי עולם". חורבן הארץ והגלות, גורמים גם להגלייתה של תורה לבורות מחשכים. תורה הופכת להיות תורת חו"ל. תלמוד בבלי, הרי הוא בית אב לתורת חו"ל. אף השם "בבלי" יש בו כדי ללמד

18. מחשבת רבי מימון אבי הרמב"ם (תשובות הרמב"ם מה"ד בלאו תשו' תל"ז, וראה כריטב"א יומא נו ע"א ייחס התשובה לרמב"ם). עולה כי "מחשכים" של תלמוד בבלי ולומדים בבליים, אינם עניין שבמהות אלא שבמקרה. "מיהו לאו בכל הדורות היו כן, אלא בימי רבה ורב יוסף ואבוי ורבא דהוה להו שמדות... אבל אח"כ נתגברה התורה בבבל, כל שכן בימי רב אשי, דאמרינן מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד". ברם, הקביעות החד משמעיות שנקבעו בגמ' בכמה מקומות, מלמדות כי העניין הוא מהותי וקשור בהפרש שבין ארץ ישראל לחו"ל.

הבחנה בין תלמוד בבלי לירושלמי עורך גם הרמ"א עמיאל במבוא לספרו "המדות לחקר ההלכה" (פרקים ט"א) ושם מפתיע הוא בקביעתו כי הירושלמי יורד לניתוח מצמיק יותר מהבבלי.

דומה כי עניין נוסף הינחה כאן את רש"י בפירושו. הכטחת הארץ זו שאנו עוסקים בה לא ראשונה היא לאברהם. וראוי לסקור ההבטחות מראשיתן.

1. "וירא ה' אל אברם ויאמר: לזרעך אתן את הארץ הזאת" (יב, ז).
  2. "שא נא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם, צפנה ונגבה וקדמה וימה, כי את כל הארץ אשר אתה ראה לך אתננה ולזרעך עד עולם... קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה" (יג, יד-יז).
  3. "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה... ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר: לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת, את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמני, ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסים"¹⁹ (טו, ז'כא).
- וכבר עמד הרמב"ן על היחודיות שבכל הבטחה

"הנה הקב"ה הבטיח את אברהם במתנת הארץ פעמים רבים וכולם לצורך עניין. בבואו בארץ מתחילה אמר לו: לזרעך אתן את הארץ הזאת ולא באר מתנתו, כי אין במשמע רק כמה שהלך בארץ עד מקום שכס עד אילון מורה. ואחרי כן כשרבו זכויותיו בארץ הוסיף לו: שא נא וראה צפונה ונגבה וקדמה וימה... והוסיף לו בברכה השניה הזאת עוד ולזרעך עד עולם... ובפעם השלישית באר לו תחומי הארץ והזכיר לו כל העמים עשרה אומות והוסיף לברות לו ברית עליהן שלא יגרום החטא. וכאשר ציווהו על המילה אמר לו לאחוזת עולם לאמר שאם יגלו ממנה עוד ישובו וינחלוה. והוסיף "והייתי להם לאלהים" שהוא בכבודו ינהיג אותם... ואמר הכתוב בפעם הראשונה "לזרעך אתן" בלשון עתיד וכן בשנייה כי עד הנה לא נתנה אליו כולה... אבל בשלישית כשעת הברית אמר לזרעך נתתי... וכן בעת המילה כשאמר לאחוזת עולם אמר ונתתי לך".

פירושו לפרק טו, י"ח

מסתבר שאף רש"י ביקש יחוד בהבטחה זאת הרביעית, ומצא – שם בא"י, ורק שם, יהיה ה' להם לאלהים.

ומאלפים מאד דברים אשר כתב ה"כלי יקר" בביאור לכתוב בתחילת עשרת הדיברות. שם דן הוא בשאלה מדוע נאמרו שתי דיברות ראשונות בלשון נוכח ושאר הדיברות בלשון נסתר, ובין שאר דבריו פירש

"...לפי שכל מצוות אלו הם חובת הגוף ואינן תלויות בארץ, וישראל חייבים בהם בין בארץ בין בחו"ל... חוץ מן שתי מצוות אלו – אנכי ולא יהיה לך – אינן מתקיימים כי אם בזמן שישראל יושבים על אדמתם ויאר ה' פניו אליהם ומדבר עמהם בנוכח. כי אינם בהסתרת פנים. אבל בזמן שגלו הבנים מעל שולחן אביהם אז "אנכי ה' אלהיך" אינו מקוים, כי כבר אמרו חז"ל שהדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה. ו"לא יהיה לך" לא מקוים לפי שנאמר בתוכחה "ועבדתם שם אלהים אחרים..." על כן דיבר הקב"ה שתי

19. יש לציין, כי לפי האמור ב"סדר עולם" פ"א, הרי בברית בין הבתרים היתה ההתגלות הראשונה לאברהם והיא היתה בשנת ע' לחיי אברהם.

ופירש רשב"ם

"ונברכו לשון מברין ומרכיב, כלומר יתערבו במשפתתך משפחות האדמה"²¹.
הרי זו התבדלות והתקדשות לצורך האצלה והברכה לכלל כולו.

יד. כל הארץ

שמן, טעם גוסף הנחה את רש"י לקבוע בכתוב זה דווקא דרשת חכמים שרק בארץ ישראל ה' הוא לאלהים לישראל. פסוקנו הוא היתיד בו מובטחת כל הארץ לאברהם לאחוזת עולם²². אפשר והתנאי ל"והייתי להם לאלהים" בשלימות, הוא היות הארץ השלימה להם לאחוזתה. כך השמיענו רבי אברהם אזולאי בספרו חסד לאברהם (מעין ב' נהר ז')

"כמו שהשכינה אינה בשלימות כל עוד שמקום בית המקדש אינו בשלימות על מכוננו, כן השכינה גם כן אינה בשלימות כל זמן שארץ ישראל אינה בשלימות גבוליה".

וזה עולה מלשון התוספתא בעבודה זרה

"...כל זמן שאתם בארץ כנען הריני לכם לאלוהי, אין אתם בארץ כנען איני לכם לאלוהי.

וכן הוא אומר: 'כארבעים אלף חלוצי הצבא' ואומר 'כי נתן בידי את יושבי הארץ'. וכי עלתה על דעתך שישראל מכבשים את הארץ לפני המקום? אלא כל זמן שהם עליה כולה, נכבשה. אינם עליה כולה אינה נכבשת"²³.

עניין זה של כוליות מצאנוהו אף לגבי תורה. אם לגבי כתיבתה, שאם חסרה אפילו אות אחת,

נפסל הספר בגין כך, ואם לגבי האמונה במקורה האלוהי של התורה, כולה.

"האומר שאין התורה מעם ה', אפילו פסוק אחד אפילו תיבה אחת, אם אמר משה אמרו מפי עצמו, הרי זה כופר בתורה".

ח. רמב"ם תשובה פ"ג, ח

אפשר, והתביעה הזאת להחזיק בכל, היא הזקקת עידוד מיוחד של חזק ואמץ לתורה

ולארץ. כדבר ה' ליהושע

"חזק ואמץ כי אתה תגחיל את העם הזה את הארץ אשר נשבעתי לאבותם לתת להם. רק

חזק ואמץ לשמור לעשות ככל התורה אשר ציוך משה עבדי לא תסור ימין ושמאל".

יהושע, א', ו"ז

טו. משיבת נפש

דרך כלל, מצווה האדם מישראל לעבוד את בוראו, עבודה לשמה, בלא שיערב בעבודה

מגמות של תועלת אישית, עירבוב אשר כזה פוגם ב"לשמה" של המצווה²⁴.

21. ובזו הדרך גם בעלי התוס' והחזקוני.

22. אמנם גם בפרק י"ג נאמר כל הארץ אך שם ישנה הגבלה "כל הארץ אשר אתה רואה" ואילו כאן "כל ארץ כנען" סתם.

23. כך הגירסא בדפוסים, ברם יש לציין גירסתו של הרמב"ן שמצטט התוספתא בפירושו לויקרא יח, כה בהאי לישנא "אלא כל זמן שהם עליה כאילו היא מכובשת. הא אינם עליה אינה מכובשת".

24. ראה פסחים ח' ע"ב. "מפני מה אין פירות גינוסר בירושלים" אמנם, ראה שם תוס' ד"ה "שיזכה בה לעוה"ב, וכן תוס' ר"ה ד' ע"א ד"ה בשביל.

להם: לקבל תורה בא. אמרו לפניו: חמורה גנוזה שגנוזה לך תתקע ד' דורות קודם שנכרא העולם...".

שבת, פח ע"ב

מסתבר כי ערבות ועונג כרוכים באותה כוליות של תורה – כשהיא שלימה היא משיבת נפש "למה היא משיבת נפש – שהיא תמימה".

מדרש תהלים למזמור יט, יד

מסתבר, ששמחה שלמה בישוב א"י נקבעת כשהיא, הארץ, בשלימותה. אמנם, מאידך גם מצינו כי הדרך לשלימות היא בפרוזודור הרגשת העונג והערבות "למה היא תמימה – שהיא משיבת נפש".

שם

אפשר ושמחה בישיבת הארץ היא אחד המפתחות להאחזות בה כולה?

טז. חיים

תורה היא תורת חיים. כך טבעו חכמים מטבע ברכה המסיימת את תפילת עמידה "כי באור פניך נתת לנו ה' אלהינו תורת חיים"²⁵.

ובברכת התורה

"אשר נתן לנו תורת אמת וחי עולם נטע בתוכנו".

ובספר החכמה נקבע

"עץ חיים היא למחויקים בה".

משלי ג, יח

ועוד כהנה פסוקים ומאמרי חכמים.

כן גם הארץ. והרכה כתובים המדברים על ארץ החיים נתפרשו ע"י חכמים כמכוונים לארץ ישראל. כמו

"אתהלך לפני ה' בארצות החיים".

תהלים, קטז ט

ופרש"י

"ארץ ישראל".

והרד"ק הרחיב

"אתהלך לפני ה' בארץ ישראל ששכינתו שם... וערי ישראל הם ארצות החיים"²⁶ ונקראת א"י חיים, כמו שנקראת "ארץ צבי" "ארץ חפץ" כי היא חמדת הארצות והיושבים בה הם חיים ובריאים. חיים עניין בריאות כי א"י אורה טוב מכל הארצות"²⁷.

25. כך עפ"י נוסח האשכנזים. בסידורי הספרדים – "תורה וחיים" וזה עפ"י סידור רס"ג ונוסח הרמב"ם.

26. אפשר שבא ליישב קושי, מדוע "ארצות" ברבים.

27. אף חיות של תורה נדרשה גם לעניין הבריאות הפיסית. ראה מאמרם במסכת עירובין (נד ע"א) "חש בראשו יעסוק בתורה חש בכל גופו יעסוק בתורה שנאמר ולכל בשר מרפא".

לשאת אשה (רמב"ם שם). אך אם היציאה או הויתור עלולים להשבית מצות הארץ, שאני. שהרי על קיומה יש אף להלחם.

אחד היה אברהם ויירש את הארץ. כשהוא האחד עוזב את הארץ, נמצאת הארץ עוזבה כליל. מעין זה יציאתם של גדולי הדור דוגמת מחלון וכליון עלולה לגרום לירידה המונית ולעזיבת הארץ. לכך להם נחשב הדבר לעוון. כי אכן כדי לשמר הארץ יש מקום אף להסתכנות. מכאן מדת חסידות שלא לעזוב את הארץ אף אם היתר לכך. וחובתם של יחידים גדולי הדור שלא לעזוב. וכזה צדקו יחדיו הוראות שמצינו בשו"ת לגבי יחידים שלא להסתכן בעלייתם ארצה, יחד עם ההיתר לרוצים להסתכן³², עם הוראה של חובת הסתכנות יחידים על כיבוש הארץ ושמירתה. האף לגבי תורה כן?

אם נידרש לדרשות, הנה כמה וכמה דרשות המחייבות התמסרות גמורה לתורה, דוגמת "אמר ריש לקיש: מנין שאין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה, שנאמר: "זאת התורה אדם כי ימות באהל".

ברכות סג ע"ב

"כי עליך הורגנו כל היום" – רב נחמן בר יצחק אמר: אלו תלמידי חכמים שממיתין עצמן על דברי תורה".

גיטין נז ע"ב

אלא שמסתבר שאלו מכוונות כלפי היגיעה הרבה והעמל הנתבע מכל שמבקש לזכות בכתרה של תורה. לכך יש לבקש מקורות אחרים. הנה מצינו במסכת ב"ק (ס ע"ב, סא ע"א) שדרשו המקראות על תאוותו של דוד לשתות מים מבור בית לחם אשר ביהודה, כביטוי לשאלות הלכתיות חשובות שביקש לשאול את הזקנים אשר בשער. והנה הבקיעו שלשת הגיבורים ובמסירות נפש ממש מילאו תאוותו של דוד. ומשמיע הכתוב כי לא אבה דוד לשתות אלו המים. וממשיכה הגמ' על פי דרכה

"מכדי גמרא הוא דשלחו ליה, מאי לא אבה דוד לשתות? דלא אמרינהו בשמייהו. אמר: כך מקובלני מבית דינו של שמואל הרמתי, כל המוסר עצמו למות על דברי תורה אין אומרין דבר הלכה משמו".

ומבהיר המהר"ל ב"חידושי אגדות"

"וימה שאמר כל מי שמוסר עצמו לסכנה אין אומרים הלכה משמו, לא דמי להא דאמרו זאת התורה אדם כי ימות באהל אין ד"ת מתקיימים אלא במי שממית עצמו עליה. התם כאשר מקיים התורה מדוחק. ופרשנו הטעם במקומו שראוי שלא תהיה התורה מתקיימת א"כ

32. ראה המקורות והצינונים במאמר הנ"ל.

מאלף בזה מה ששמע ד"ר י. ברויער מפי רבי חיים יוסף זונגפלד. "הדבר קרה לעת התפרצות פרעות של הערבים בירושלים כנגד היהודים. רבים פחדו לעקור לעיר העתיקה דרך שער דמשק (הוא שער שכם י.ש.). אז החליט הרב בעצמו, למרות הסכנה הגדולה, לקום וללכת דרך שער דמשק. ועשה זאת מתוך הכרה מלאה. היות שחשש שהדבר יהפוך לרגילות ויהודי ירושלים יפסיקו לעבור דרך השער הזה ובאופן כזה ילך לאיבוד לעם ישראל חלק מאדמת הקודש בירושלים" (מתוך כת"ע "בית יעקב" תש"מ).

דישראל. אמר לון: ומה הנייה לי, אנא מוביד מרגליתי גן ארעא מסאבתא. לא דומה הפולטה בחיק אמו לפולטה בחיק נכריה".

ירושלמי כלאים, פ"ט, ג

עולא עמד למות שם בבבל, התחיל בוכה. שאלוהו מה לך בוכה? אנו מעלים אותך להקבר בא"י. השיב להם: ומה תועלת לי, אני אמור לאבד מרגלית שלי (היינו נשמה) בחוככי ארץ טמאה. לא דומה... חיק אמו. כיוצא בזה במקום אחר.

"חד כהן אתא לגבי רבי חנינא, אמר לו: "מהו לצאת לצור לעשות דבר מצוה לחלוץ או לייבם. אמר לו: אחיו של אותו האיש יצא ברוך המקום שנגפו, ואת מבקש לעשות כיוצא בזה אית דבעי מימר הכין אמר לו: אחיו של אותו איש הגיח חיק אמו וחייב חיק נכריה ברוך המקום שנגפו..."

ירושלמי, מועד קטן, פ"ג, א

חיק אמ³⁵, מקור חיות שאין לו שיעור, שם כל החיות, שם מקור החום והמזון. כי כן ציון בית חיינו היא ואין להם לישראל חיות של ממש במקום אחר. ישראל קרויים בנים להקב"ה אך רחמה של האם הוא הכלי המעצב המכלכל והמזין³⁶.

מי שכך רואה את ציון, את ארץ ישראל, אי אפשר לו שלא לזעוק נוכח מגמות של חלוקה של ביתור.

יש לך חיק למחצה לשליש ולרביע? הרי זה דבר אורגאני, שלם, שהכל אחוז בחוברת וכל חסרון יש בו כדי לאבד מן הערך הכללי.

יש לך מי שרואה מבקשים לבתר חיק אמו ושותק ואינו מזדעזע? יש לך רואה נכרים מבקשים לחבק חיק אמו ואינו זועק?

יט. ארוסה

לעומת ציון הנמשלת לאם, נמשלה תורה לאשה

"תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב".

דברים, לג, ד'

35. כבר במקרא מצינו מעין זה הדימוי בנבואות נחמה של ישעיה. ציון היא אם המצפה לשוב בניה ושמהה עם בואם. ראה פרק נד בישעיה ועוד קודם פרק מט ירכא ועוד.

36. נכבדות כתב האדמו"ר ר' צדוק הכהן בליקוטי מאמרים (מצורף ל"דברי סופרים" עמ' 80) ביחס למאמר "ואמך זה כנסת ישראל" וניתן להסיע הדברים גם שעניין א"י בבחינת אס. וראה בדרשת הרמב"ן לראש השנה (מהדורת רח"ד שעוועל בכל כתבי הרמב"ן ה"א עמ' רנא) "וזה מה שהוציאני מארצי וטלטלני ממקומי, עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי נעשיתי כעורב על בני אכזרי על בנותי, לפי שרצוני להיות טלטול שמתי בחיק אמ"י (וראה שם הערת המהדיר לגבי המובן של המשפט האחרון). הרצון להיות שרוי בחיק אם גובר על שאר הרגשות האנושיים.

אף לגבי תורה ומצוות לימודה מצינו התואר אם. זאת בספר "החינוך" מצוה ת"ח (במהד' רח"ד שעוועל, במהדורות אחרות מצוה ת"ט) בסיום הדברים שם "ועובר על זה ולא לימד את בנו תורה עד שידע לקרות בספר תורה ויבין פירוש הכתובים כפשטן, ביטל עשה זה, וכן כל מי שיש סיפק בידו ללמוד בשום צד הוא בכלל עשה זה, ועונשו גדול מאד אם לא יקיימו. כי המצוה הזאת אם לכולן".

ולעמיד לבוא תשוב ללחוש אהבת דודים שבין ישראל לארץ ישראל.
 "לא יאמר לך עוד עזובה ולא רצך לא יאמר עוד שממה
 כי לך יקרא חפצי־בה ולא רצך בעולה.
 כי חפץ ה' בך וארצך תבעל.
 כי יבעל בחור בתולה יבעלוך בניך
 ומשוש חתן על כלה ישיש עליך אלהיך".

ישעיה סב, ד-ה

כדרך שהפגישה התדירה היומיומית שבין איש ישראל לתורתו – ארוסתו – מצמיחה פירות ותולדות של דברי תורה וחידושי תורה, כן עתידה הפגישה העתידית שבין העם לבין ארצו – כלתו מאז – לגדל גידולים ולעשות פרי תפארת. לעושיה ותפארת להם מן האדם.

כ. גענועים

מיום שעומד אדם על דעתו, משמש לו חיק אם כמושא לגעוועים, גענועים לימים עברו עת היה שרוי מוקף חום ומדושן עונג ואינו חסר מאומה. כן לגבי יחידי ישראל וציבוריו בארץ ישראל

"וצריך כל איש ישראל לחכב את ארץ ישראל, ולבוא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן אל תיק אמו".

ספר חרדים, מ"ע התלויות בארץ ח"ב

וכדרך שגעוועים אל עבר עשיר ומעונג, אל חיק אם, אינם געוועים עקרים אלא כת בהם להזין נפש וגוף, כפי שכבר צמדו על זה חכמי הנפש, אף התשוקה והצפיה לארץ ישראל יש בהן ממשות יוצרת.

"ולציון יאמר איש ואיש יולד בה והוא יכוננה עליון".

תהלים, פז, ה

"א"ר מיישא כר בריה דר' יהושע בן לוי: אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה".³⁸

כתובות עה, ע"א

השווה המצפה לראותה עם הנולד בה. אין הקב"ה בא בטרוניה עם בריותיו. לא בכל עת יכול אדם מישראל להגשים שאיפותיו לעלות לציון. או אז, עולה לו הצפיה השוקקת כמעשה. ואם אמרנו כל השרוי בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה, ועיקר כל המצוות ליושבים בארץ, הנה זה המשתוקק לבוא ומצפה לראות הארץ אף הוא כיושב בה³⁹, ונהנה מסגולותיה ואוירתה. "הופעות הקודש, באיזו מדרגה שהן נקיות הן בארץ ישראל לפי הערך. ובחו"ל מעורבות

38. וראה מאמר קודם של ר' מיישא בכתובות שם, ולכאורה אין קשר בין השניים אלא בעל המאמר בלבד. ברם, אם שורש מאמר זה היות א"י חיק אם, כי אז קשר אמיץ יותר. מן הראוי להזכיר בזה מאמר סבו של ר' מיישא הלוא הוא ר' יהושע בן לוי. "אמר ריב"ל אם יאמר לך אדם היכן הוא אלהיך? אמור לו: בכרך הגדול שבאדום. מאי טעמאז אלי קורא משעיר" (ירושלמי, תענית, פ"א, ה"א). אפשרות של שכינה בחו"ל. וכן שם בהמשך "תני רשב"י בכל מקום שגלו ישראל גלת שכינה עמהם ואפשר זה טעם לאמור במסכת מגילה (יד ע"א) "משכנסו ישראל לארץ, לא הוכשרו כל הארצות לומר שירה. כיון שגלו חזרו להכשירן הראשון".

הגעגועים לחיק אם כמו גם החרדה והזעקה נוכח מחשבת פגיעה בה, בכחם לשמור על שלימות זה החיק. יש בכח הבקשה והציפיה כתוככי הלבבות להביא להגשמה חרף הנסיגנות והיסורים המשכרים והלכטים.

כך תשיר הרעיה האוהבת זו כנסת ישראל

“על משכבי בלילות בקשתי את שאהבה נפשי.
בקשתיו ולא מצאתיו.

אקומה נא ואסוכבה בעיר, בשוקים וברחבות,
אבקשה את שאהבה נפשי,
בקשתיו ולא מצאתיו.

מצאוני השמרים הסבבים בעיר, את שאהבה נפשי ראימם?
כמעט שעברתי מהם עד שמצאתי את שאהבה נפשי.
אחזתיו ולא ארפנו, עד שהבאתיו אל בית אמי ואל חדר הורתי”.

שיר השירים, ג, א-ד

כא. כל הארץ, כל התורה

כי ירושת הארץ מותנית בשמירת התורה הרי זה נאמר בתורה פעמים הרבה. די לנו אם נזכיר פרשיות התוכחה שבפרשת בחוקותי ובספר דברים. אף דרגות שבירושת הארץ עומדות ביחס ישר לדרגה שבשמירת תורה. וכבר מראש מקדם עת הוכטחה הארץ לאבות העמידים הקב"ה על התניה זאת

“... בבואו בארץ מתחילה, אמר לו: “לורעך אתן את הארץ הזאת ולא באר מתנתו, כי אין במשמע רק כמה שהלך בארץ עד מקום שכם עד אילון מורה. ואחרי כן כשרבו זכויותיו בארץ הוסיף לו: שא נא עיניך וראה צפונה ונגבה וקדמה וימה, כי יתן לו כל הארצות ההן בכללן...”⁴¹.

רמב"ן בפירושו לבראשית טו, יח

ואף לעתיד לבוא הוא אומר

“ואם ירחיב ה' אלהיך את גבלך כאשר נשבע לאבותיך ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבותיך. כי תשמר את כל המצוה הזאת לעשתה אשר אנכי מצוך היום לאהבה את ה' אלהיך וללכת בדרכו כל הימים ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה”.

דברים, יט, ח-ט

ובאר הרמב"ן

“ואם ירחיב... – הפרשה הזאת עתידה... וזה ירמוז לכל עשרה עממין שנאמרו לאברהם והתנה בזה כי תשמור את כל המצוה. והנה דבר ברור הוא כי השבעה גויים עצמם לא ירשו אותם בעברם על התורה כאשר אמר פעמים רבים... “כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת והוריש ה' את כל הגויים האלה מלפניכם”... אם כן מה התנאי הזה אשר יתנה בשלשת העממין האלה לבדם ואם ירחיב ה' את גבולך כי תשמור את כל המצוה”...?

41. והרחיב בעניין זה ר"ע קלכהיים במאמרו “הזכות המוסרית בירושת הארץ – בכתבי הרמב"ן” בספרו “אדרת אמונה”.